

Оръжията във фонда на Тракийско дружество „Войвода Руси Славов“ Пловдив

ген.майор инж.Нонка Матова,
маг Креса Стоянова

Съдбовните години 1877/1878, 1912/1913 и 1918-та изменят до неузнаваемост живота на селища и население в огромни райони от Балканския полуостров, влизащи в териториите на някогашната Османска империя и в следствие в Турция след Берлинския конгрес. Перипетиите на населението започват с разпорежданията на член 6-ти от сключения предварителен договор между двете воюващи империи Русия и Турция. В него е определена границата на възникващата след столетия българска държава - от устието на река Вардар, минава по брега на Бяло море до залива Бору гьол, през Крушовската планина, северно от Одрин и достига до Черно море, Крушовската планина, пресича р.Места и до Мидия. Етническата общност на населяващите я определя границите ѝ.¹ За етно характеристиката в империята и присъствието на тракийските българи в районите на източната и западна части от Беломорска Тракия съобщават оформените по този белег тимарски регистри и фиксираното в тях гражданско състояние на живеещите там. Описите на съществувалите нафузи (nafyzdefterleri), съхранените кадийски регистри – синджилите с оформилите се в тях султански хасове и стойността им през 1519-1525 години обрисуват етническото разнообразие и потвърждават характеристиката на населяващите я. Стойностите сочат за Одрин - 1807892 акчета, Гюмюрджина - 63365, оформен и като зеамет от 68514 акчета, Демирхисарския район е за 27625 акчета с разглежданите признаци сочат състоянието в тях². Статистиките описани в следващите дефтери са със същите показатели за състава на живеещото там население, което обработва категориите земи. Според данните в салнамеетата, съхранявани в библиотеката на Истамбул, за целия Одрински вилает християнското население от мъжки пол е 247666 души. В цифрите не са включени освободените поданици изключени от полагащия им се данък джизие поради малолетие, старост или недъгавост. Докато за същия период мюсюлманите във вилаета са 158249 души³. И в следващите години показателите за състава на населението в района почти не се променят. В потвърждение на българската етническа характеристика в областта за XVвек и в следващите свидетелстват и регистри на доганджиите (соколари). Въпреки и нанесените бележки от централната фискална служба върху тях сочат същия състав и етническата принадлежност на правоимащите през годините⁴. Проследявайки посочените и съхранени османски регистри ясно се открояват показателите за почти цялата Беломорска област. Данните потвърждават наличието на преобладаващия български етнически елемент там за годините до началото на XX век и в първите му десетилетия. От тези данни и проведените преброявания представителите на Великите сили Скайлър и Церетелев изработват популярната карта на Санстефанска България⁵.

След края на руско турската война 1877/78 г. решенията на Берлински конгрес фиксират двете по-големи български области Княжество България и Източна Румелия. Според клаузите на конгреса са орязани много от извоюваните територии с преобладаващо българско население и то от южните части на Тракия. Извън границите

на новата българска държава и областта остават източната и западната части на Беломорска Тракия, централните и източни Родопи, Одринско, Димотишко, Гюмюрджинско и почти цялата Македонска област. Породени от фактите и развиващите се събития започват и движенията на първите два бежански потоци след изтеглящите се руски и турски войски - на тракийските българи от тези територии към създадената едноименна държава и обратния изоставящите земи си турски бежанци са в посока към старите предели на империята. Още през есента на 1878 г. от казите Силиврия, Чорлу, Чаталджа, Родосто, Узункопрю, Димотика, Софлу, Фере, Лозенградско, Малко Търновско и районите им, за да избегнат зверствата на турците масово се изселват българи. Два разнородни потока и в две различни посоки бежанци. За турските изселници „новата политика на връщането им обратно“ в предишните им земи в Източна Румелия“ ги спира чрез взетото решение и влязлото в действие становище „опетнилите се с престъпления и завръщащи се турци да бъдат арестувани и предадени на съд“. Санкцията донякъде изиграва ролята си за завръщането им обратно в териториите на областта⁶.

Възникнало по посочените причини масово бежанско движение на тракийци се насочва към различните територии на страната. Усядането им е обикновено там където имат родствени или близки отношения с живеещите от по-рано, или се настаняват край погранични селища и земи с надеждата да се решат проблемите им и от последващи решения на Великите сили отново да се завърнат по родните си изоставени поселения. Пловдив и региона му не е отминат от потока на бежанците. 4869 души от преселци от районите на Одрин и Одринско, Ахъркьой, Везенско, Шаркьой, Чопкьой и Чопинско, Узюнкюпрю, Димотишко, Софлийско, Еникьойско, Мюселинкьой, Доганхисар, Солун, Дедеагачко и др. отсядат тук. Новодошлите се нагаждат и адаптират към възникващите проблеми, към новата ситуация съпътствани от проявената към тях съпричастност, състрадание и взаимопомощ, приети и подкрепени от сънародниците си. Успешното им устройване и сплотеност поражда необходимост от организирани действия в защита на своята кауза за свобода и културен интентитет. Първите им прояви са в края на 1896 г. В Пловдив регистрират свое сдружение на 15 януари 1897 г. По късно дружеството приема името на войводата Руси Славов, допринесъл с действията си за опазване живота и същността на мнозина български бежанци⁷. С оръжие в ръка подкрепян от четата си те действали из вътрешността на Беломорската равнина, планинските усои на Малгарската долина, в Армаганската долина – „долината на смъртта“, при преминаването през придошлата река Арда, около турската и българска гранични линии. Всички били в помощ на многобройните измъчени и преследвани бежанци и на българската войска в смутните военни години.

Проследявайки извървения не лек път на тракийското дружество „Войвода Руси Славов“ с централа в Пловдив, през изминалия повече от 120 години организационен живот и приобщаване на надошлите, живели по Беломорска Тракия очертават водещите им стремежи и възжеления. Откъснати от изконните български земи и до днес те са заедно обединени от идеите си за опазване и съхранение на вяра и устои, на принадлежност в името на българската си същност.

Създаването на дружеството от преселенците българи очертава пътя и на тракийското движение през годините. Дирите им са в някогашните поселения из

Беломорска Тракия населявали я в продължение на столетия. Тази „рая“, през всичките години на военното им завоевание е била задължена да спазва разпоредбите в империята, на султана, на Високата порта. Стриктно да спазвана законите във вилаетите и казите на района. Християнското българско население - раята, могло да притежава в изключителни случаи само хладни оръжия и то използвано само „за самозащита при нападение“ от диви зверове или за изпълнение на своите земеделки и други обязанности. Специални разрешения за носене на оръжие са имали при изпълнение на определените функции и задължения, произтичащи главно от категорията им на зависимост към централната и местна власти⁸.

Налично, използвано тайно и нерегламентирано хладно и огнестрелно оръжие сред българите от голямата Беломорска област вероятно е съществувало, въпреки зоркото пазене, властовия надзор и охраната на оръжейниците майстори и работилници, особено християни. Те са следени от натоварените за тази дейност имперски представители на султана, от кадията, или от обикновени турски представители и аги. Но дори посочените и зорко следени майстори християни-оръжейници винаги са подкрепяли своите единоверци при всякакви ситуации, техни изяви, брожения и участия. За тях те са изработвали тайно искания тип оръжия. С изработеното оръжие всеки носещ го е могъл да гарантира своето собствено самосъхранение и отбрана и това на съпричастните си, на другари, близки и сънародници. Затова се е налагала необходимост от направата и носенето на оръжие, въпреки че притежателя му остава неизвестен. Из населената от българи територия не малко се разказва за хайдушки, четнически, воеводски групи и дружини, които оказвали въоръжена съпротива на властта. Със специалните си разрешения за носене на оръжие участвали срещу различни разбойнически набези и изтъпления⁹. На този принцип се създава и Македоно-одринската революционна организация. Всеизвестни са ръководителите на част от групите през разглеждания период и използваните специални въоръжения. Сред по-известните са воеводите: Петко Киряков – Петко Войвода, Димитър Маджаров, Русю Славов, Борис Чавдаров, Петър Васев, Лазар Маджаров, Стамат Матанов, Георги Кондолов, Вълчо Иванов, Михаил Герджиков, Паньо Ангелов, Никола Равашола, Митьо Ганев, Георги Стайков (Стойков), Таньо войвода-Таньо Николов, Минчо Томов, Павле Парушев, Стефан Добрев и други. Появата на такива групи, на описани воеводски и четнически стълкновения с турски представители и потери и намесите им свидетелстват за все повече нараствалия брой на имащото всякакво огнестрелно и хладно оръжие в цялата област. Завишеният му брой е главно от предоставено огнестрелно оръжие използвано от австроунгарската, от руската армия и българското опълчение през войните. Сред тракийското население чувствително нараства количеството разнородно оръжие особено през Първата и Втората Балкански войни. Броят му се увеличава и от много пригоденото и занаятчийско изпълнение на оръжия от местни майстори. В потвърждение на казаното е приложената снимка от фонда на ТДВРС зафиксирала този период из областта – 1913 г. На нея е използваното въоръжение с което са боравели тракийци четници и отряди. Фотографиралите се, застанали в двора на семейство определят района - Южна Тракия. Доброволците са облечени в характерните за областта одежди прихванали пушките си „Бердана-2“, със затъкнати в цевите им китки лилиум. Сред тях е командира им

български офицер в униформа¹⁰. През разглеждания период сред християните българи в района броя на огнестрелните оръжия значително се увеличава и чрез проведената административна акция от българската временна управа „за събиране и изземването му“ от тамошното мюсюлманско население. В резултат акцията довежда до промяна на собствениците на оръжия и е с положителен ефект за българите. Чрез нея е снабдяването им с „модерно и съвременно оръжие“ нараства, при това оръжие с което борави и турската армия-„маузер“. Чрез успешно проведената акция и реквизирането на оръжието то е предадено на християните, на българите там¹¹. Освен срещата се пушка „Крнка“ се появяват оръжия с марките „Шаспо“, „Манлихер“ и „Бердана“ 2. От тях екземпляри са достигнали по пътя на преселенците и попада в архива на дружеството. Вероятно имащото такова след идването в пределите на страната е предавано в МВР по силата на различни разпоредби и използвано от българската войска. Във времето на действие на т.н. Гюмюрджинска република е обединението на мюсюлмани и християни за общи действия. При акцията се прибира огнестрелно оръжие, изиграло особена важност за случващото се. Републиката за кратко просъществува. Не успява да се съхрани и да запази същността си за обединяващата ги цел. В резултат не се осъществява докрай идеята за евентуално набавяне на добро и модерно за периода оръжие, което да доведе до бъдещи положителни резултати за местното християнското население като цяло и в частност на българското население от района¹². Наличие на такова оръжие би довело до защитата и на мирното население от чети, групи дори и при самозащитата им в последвалите драматичните събития за всичкото българско население подложено на изстребление без разлика на пол и възраст. Акцията и продължението ѝ би изиграла важна роля в последствие при случващите се събития през следващите месеци.

Някогашните принудителни бежанци изоставили своите родни места са част от надошлите преселенци тук в Пловдивския регион от многото селища на Източна и Западна Беломорска Тракия и от Мала Азия. Съпричастността им към новия живот и проявената им готовност, борбеност и откритост през годините се проявява още със създаването на дружеството. На 28 декември 1897 г. с активното участие на около 5000 свои привърженици те провеждат многохиляден митинг на пловдивския площад „Цар Симеон“, до градината. Тази е първата им открита разгласа за смисъла на борбата и съществуването и¹³. С акцията се полага началото на популяризиране и разгласа на политиката им относно принудително изоставената си територия обсебена от придошлите нови заселници. Подкрепяни от съотечествениците си, чрез митинга те изявяват непримиримостта и несъгласието си и засвидетелстват с първата си резолюция становището си против Турция, против статуквото, против отношението на Великите сили и провеждащата се в родната им Беломорска Тракия политика на репресии по изоставените им някогашни български територии.

„За науката и за научната критика най-сериозните трудности се съдържат не толкова в осмислянето на научния материал, колкото в изработването на действително точна представа ,... за цялостна обрисовка на тракийското военно изкуство. ... Поне за сега не можем да надмогнем липсата на преки исторически свидетелства ... и да проследим същинските му корени, типичните му изяви, паралели и приемствеността му....“¹⁴. Думите на проф. Ал.Фол за същността на тракийското военно изкуство „от

античността и до днес“ с пълна точност се отнася и за боравенето и използването на оръжията и от техните наследници – българите обитавали районите на Източна и Западна Тракия (Беломорска Тракия). Земята назована с географското понятие през 20-те, 30-те и 40-те години от XX век е с преобладаващ български етнически и народностен елемент и все още е в дълг към живеещите тях. Тази „територия, от периодите на Първа и Втора българска държава“ и след края ѝ е в границите на Османската империя. В новия XX век тя е включена за известен период и в пределите на Третата българска държава, а през 20-те години на XX век е под покровителството на Обществото на народите в лицето на Съглашенските велики сили и Франция¹⁵.

В настоящето съобщение ще се постареем да разгледаме част от оръжието на някогашните преселенци и на потомците им тракийци на съхранените образци във фондовете на дружество „Войвода Руси Славов“ (ТДВРС), като част от съхраняваното разностранно материално и нематериално културно наследство. Оформеният цялостен фонд е изграден върху етническите показатели и същността на населяващите областта и създаване на обединение на изселените се тракийски българи, надошли из нова България и донесли със себе си усвоеното наследство и съхранената си единичност и народопсихология. Навлизайки в предложената тема и опита ни да вникнем в същността на разглежданата материя, за което е необходим бегъл прочит на темата оръжия и тяхната класификация в двете ѝ основни оформили се направления – хладни и огнестрелни със съответните им подразделения, класификация и датирание определени в зависимост от дължината, ширината на съответното оръжие, клин, ръкохватка, според извивката на острието, формата на предпазителя, тангата и помела.

Във фонда на музея в ТДВРС се съхраняват десетки броя оръжие: хладни - къси, средни и дълги, и огнестрелни с всичките им припаси и принадлежности, с използваните и разнородни аксесоари към и за тях. В голямата си част хладните оръжия – ножове и ками са самоделна изработка от местни майстори ковачи, железари и вероятно и оръжейници от Беломорска Тракия и от работилниците в Горна Тракия и Рупчос. За съжаление за тях, за личностите им, за селища и райони почти не можем да посочим имена. По спомени на потомци във всяко населено място е имало такива люде, назовани майстори занаятчии. Придошли или местни в региона, те са откривали свои работилници, прераснали в обединения на еснафи, задруги и в последствие в цехове. „По време на бунтове и въстания всеки ножар, ковач, железар изоставял мировременната си работа, за да прави оръжие, за да снабдява своите сънародници“¹⁶. При идването им в нова България всички те са се обединили под знака на задругите при „Тракийско творчество“ и в последствие властово разформировано в ТПК „Марица“. През периода около 70-те години задругите замират и принудително се разтурят. Отново възникват обединения от потомственици или чиракували при своите някогашни майстори. За създадените и съществували някогашни сдружения можем само да съдим от разкази, без все още да са открити документи и свидетелства за дейностите им.

Съхранените и до днес експонати от хладно оръжие са произведенията на живеещите в Беломорието тракийци и дело на някогашното им майсторско изпълнение. Изработвали са ги, за да се използват по предназначение и от

необходимост водени от идеята за освобождение и обединение на поробените български земи

Извършеното изследване е първо по рода си и не претендира за изчерпателност. Въпросите за оръжията тук, са разгледани основно в исторически и научен аспект, но същевременно е търсена и практическата полза за интересуващите се. То би трябвало да заеме своето място като специфична част от борбата на народа ни за свобода и обединение. В условията на липса на защитна българска войска в поробените области, местното население поема функциите на такава. Организационното им обединение довежда до мащабността на този вид формация. Принципът на употреба на въоръжеността са подобни на ползваните от войските по света, но преминали през родовата памет и съхранената от поколения народопсихология и занаятчийско майсторство. По този начин се запазва и продължава вековна традиция, а хората използващи го получават необходимото самочувствие и заемат отново достойно място в обществото. Произвеждайки все повече и по-разнообразни остри оръжия за убийство, човекът е възлагал върху тях онова, което от векове е правил сам и за което е носил лична отговорност пред Бога и хората. Бойните остриета са почитали особено. Към тях се отнасяли грижливо, с почит и пазели, предавайки ги от баща на син. Затова оръжието за война и ежедневието било надежден спътник и предан другар.

Камата е едно от най-старите хладни нападателни оръжия с широко разпространение. Тя е лека, къса и със силно заострен връх двустранно режеща – ефикасно и опасно оръжие.

Камата във фонда на ТДВРС е къса, с обща дължина 26 см.; клинът (острието) е дълъг 13 см. и изработен от кована стомана в средата с улей от двете страни с ширина 2 см.; двустранно заострен, завършва с остър връх. Ръкохватката е дълга 12 см.; бойния клин продължава до 2 см. от тила; облечена е с орехови чирени, захванати с два болта и трети, по-голям държач и металната част на клина, влизащ в ръкохватката, и обхващат незаострената противоположна на заточената част на клина в характерна кутиеста форма. Ножната (метален, кожен или дървен калъф за влагане на клина, снабден с различни приспособления за носене) е от месинг с дължина 14,5 см. и ширина 2,9 см. и два характерни шлица от двете страни снабден с лопус (кожен клуб, в който се поставя ножната като приспособление за носене). Камата е принадлежала на Георги Стайков, тракийски функционер, четник, войвода и участник в четите на Тане войвода; обезглавен на гръцка територия през 30-те години на XX век. След смъртта му е предадена на най-възрастния от неговите братовчеди Георги Димитров Манолов (дядо на ген.Н.Матова). Роден 1902 г. и живял в с.Каяджик, област Фере; тракийски бежанец след Ньойския договор. Инв №3001.

Кама средна с обща дължина 36 см; клинът (острието) е дълъг 25 см. изработен от кована стомана с ширина 2,3 см. стеснен към върха, в средата с улей от двете страни, двустранно заострен завършващ с остър връх. Ръкохватката е дълга 15 см. Ефесът, състоящ се от дръжка и гард (съвкупност от защитните елементи на ефеса - кръстовина, защитни дъги и чашки – получашки) е широк 3,5 см. Бойният клин продължава от край до край. Ръкохватката е облечена с месингови чирени със съответни украшения и обхващат тила в кутийчеста, пирамидална форма. В средата им има светъл отвор, затворен от костена правоъгълна пластина дълга 5 см. и широка 1 см.

покрита с апликация от пет кръга с точка в средата. Пластината е захваната с два нита. Ножната е от тънка желязна ламарина с дължина 14,5 см. и ширина 2,9 см. снабдена с правоъгълна издатина за закрепване на лопос, който липсва. Камата е подарена на ТДВРС от родствениците на Михаил Герджиков заедно с револвера му „Гасер“, библията и опазения пряпорец пред който са полагали клетва преobraженците през 1903 г.¹⁷. Инв № 2891.

Нож – най-старото хладно оръжие с широко разпространение, с многофункционално предназначение за цивилни и бойни цели, и за битови -домашни предназначения. Ножа е с едностранно заострен стесняващ се при върха 7 см. клин, с дебелина от 0,3 до 3 см. при ефеса. С обща дължина 29 см. и без улей. По лявата страна на устието са вбити геометрични орнаменти с две вълнообразни дъговидни линии завършващи с четирилистна детелина. Вдясно от тях е вбита муцунка на куче. Ръкохватката е дълга 12 см. Ефесът се състои от дръжка с едностранен гард отдолу с форма на триъгълник с размери 1,5 на 3,5, с дебелина 0,6 см. При защитната дъга предната част е дълга 1,8 см. Ръкохватката е облечена с месингови чирени с тил от изтеглени надолу заоблени уши. В средата на чирените има светъл отвор затворен от тъмна правоъгълна пластина с дължина 5 см и широка 2,3 см. с форма на дъга, захваната с два нита. Бойния клин със захват при ефеса е с два нита. Без ножна. Вероятно за притежателя кучето е било верния му другар, а ножа е неотлъчен негов другар, на когото е могъл при всички ситуации да разчита и причина за да е изобразена музунката на куче върху клина . Инв № 2654.

Нож среден дълъг с едностранно режещ клин с гърбовидна форма и силно заострен двустранен връх наричан още „воеводски“. Общата му дължина е 37 см. и 24,5 см. дълъг клин изработен от кована стомана с ширина 0,5 см. при върха и до 3 см. на 2,5 см. от върха и 2,5 при ефеса. Без улей и апликации. Има следи от силно изтрит знак на производителя. Плоската част на клина е от 1 см. при ефеса – 0,5 от 1,5 см. напред до 0,1 см. при върха. Ръкохватката е дълга 12 см. Бойният клин е изкован заедно с уширението на ефеса с размери 2,5 на 1,2 см. при края на клина при ефеса е 2,5 см. Има заострен надолу и на вътре тил във формата на човка с размер 0,5 см. със заострена част, служещ и за ограничител на ръката. От долния край на гарда ръкохватката е облечена с 10 см. дървени чирени широки горе 2,5 см., при тила 3 см. до крайната му част, захванати през клина с три големи ковашки нита. Върху дървената част на чирените, на 5,5 см. от тила е издялана буквата „Н“. Канията е дълга 33 см. и широка 3,5 при върха и 6,5 при отвора. Изработена е от две формовани по ефеса и клина дървени части. В двата края е облепена с допълнително прикачена черна пластинка за запазване на целостта и здравина ѝ.

Ножът, като камата е предаден от Георги Димитров Манолов, дядо на ген. Нонка Матова. Получава ножа от братовчед си Георги Стайков, тракийски функционер, четник, войвода и участник в четите на Тане Войвода, който е притежател на ножа и е обезглавен на гръцка територия 30-те години на ХХ век. След Ньойския договор, прогонени от поселенията си и от смътната заплаха с потока от бежанци Георги Манолов заедно с баща си Димитър, майка си Мелакра, с братята и сестрите си изоставят родното си място. Свалят, опазват и пренасят и църковната камбана от родния си Каяджик заедно с църковна утвар в България. Заселват се в Ортакьой

днешния Ивайловград. От централната църква в града и до днес донесената камбана оглася околностите му. В следващите години Димитър Георгиев Манолов запазвайки принадлежността си към род и родина го откриваме в списъците на дарителите тракийци във оформилия се от потомците им преселници след 30-те години „Фонд Тракийско дело“ с настоятелство в Пловдив. Той и рода им са сред засвидетелствалите съпричастността си и дали своята лепта за организацията и като дарител на Фонда. До нас достига личната им собственост с която не се разделяли никога, разказвали за изпълнила отколешната семейна история и традиция¹⁸. инв. № 2535.

Нож средно дълъг с едностранно режещ клин с леко гърбовидна форма и силно заострен леко извит нагоре връх. Наричан още „воеводски“ или „хайдушкия нож“. С обща дължина 36,5 см. и клин дълъг 25,5. Изработен е от кована стомана с ширина от 0,1 при върха до 3 см. при ефеса. Без улей и апликации. От дясната страна на острието има знак на производителя. Плоската част на клина е от 5 мм. при ефеса до 0,1 при върха. Клина е много добре запазен в характерната му форма и излъскан „за предпазване от корозия“ от преди предаването му. Клина е изкован заедно с уширението на ефеса с размери 2 на 1,5 см. с апликирани две успоредни линии в края на клина при ефеса. Той е заострен надолу и навътре в тила завършва с форма на човка с дължина 8,5 см и ширина горе 1,7 а при тила 2 см. до крайната му част. Ръкохватката е дълга 11 см. и е захваната през клина с три големи ковашки нита, от дясната страна е фиксиран жлеб. Без кания е. Ножа е намерен затъкнат между кирпича на къщата на поп Грую Бански в село Баня, община Панагюрище, Пазарджишки окръг. Вероятно принадлежал на поп Грую Бански „заклел народните представители на събранието в Оборище“. Дарението е от тракийски потомък, заселил се и живеещ в Пазарджишкия район. Инв №2893.

Нож дълъг с едностранно режещ клин с леко гърбовидна форма и силно заострен и почти незабележимо извит нагоре връх. Класифициран като „дълъг източно балкански овчарски нож“. Обща дължина 83,5 см., с клин дълъг 68 см. изработен от кована стомана с ширина от 0,1 при върха и 3 см. при ефеса. Без улей, с лента широка 1,2 см. по протежение на клина започваща от ефеса с край на 11 см. от върха. Върху двете трети по дължината на клина са вбити сребърни апликации флорални мотиви – малки лъкатушещи преплитащи се и дъгообразни линейки с S образна форма символизиращи къси змиевидни линейки, приближени една към друга в предната и задната си част, с уширен преден край на символите. В оформения овално почти в средата картуш с размери 6 на 1 см. е разположен вбит надпис „1876: Априлий:20“. Завършва с малките лъкатушещи флорални мотиви, същите като при жлеба. Плоската част на клина е от 0,5 на 2 см. при ефеса до 0,1 см. при върха. Клина е много добре запазен с допълнително заякчени от майстора режещо острие и плоска част. По плоската страна на клина, в средата с дължина 21,5 см. от ефеса са врязани геометрични мотиви с дължина 11 на 6 см. два по два обърнати един срещу друг остри ъгли оградени с двойна вертикална линия започваща от последния ъгъл, фигурално разположени през определена дистанция. Вероятно е знак на майстора или послание. Ръкохватката е дълга 14 см. като бойния клин продължава от край до край изработен и изкован с уширението на ефеса с размери 3 на 1,5 см. с апликации две успоредни линии, с крайна височина от долу на клина при ефеса 1см. Има заострен надолу тил,

във форма на човка с размери 0,5 см. служещ и за ограничител на ръката. Ръкохватката е заякчена чрез присъединени към основния клин четири пластини 2 по 2. От долния край на гарда ръкохватката е облечена с костени почти тъмни 12,5 см. чирени с ширина горе 2,5, а при тила 3 см. до крайната му част завършващи с формата на уши захванати през клина с четири големи ковашки нита. Без кания. Ножът е принадлежал вероятно на главен апостол от Априлското въстание, посветен в предвидената дата за началото му. Изработен е по негова поръчка от доверен майстор българин и то християнин, спазвайки наследените във времето традиции – късна разновидност на тракийско хладно оръжие. Цялата му дължина с чирените се вмести с обичайните дължини на всеизвестните български образци на хладно оръжие в периода от XIII и края на XVII век /19/. Оръжието може и да не е използвано въобще или за кратък период се е боравело с него. Ситуацията след погрома в българските земи през април 1876 г. и изписаната дата върху картуша по острието му е усложнявала ситуацията - противоречива и опасна за всеки българин в онзи период. Всеки християнин и българин е бил засегнат от събитията през април – май на годината. Пряк участник или обикновен поданик притежателя ѝ е бил застрашен от посичане, обесване и всякакви репресии. При откриване на подобен предмет или само символ, казана дума, или правено любопитство и симпатия от когото и да е и то българин – е бил наказван. Вероятно ситуацията е наложила изкованото с огромно желание, с вложеното в него майсторство и умение, изработено с много обич в годината, когато се е разпространявала фразата символ „Туркия ке падне“. Изписването на очакваната решаваща дата върху му е наложило оръжието да бъде скрито. Вероятно притежателят му е преследван за убеждение или действия, или сам е участник, въстаник, или загинал при възникналата ситуация – все предположения, за да не успее да извади произведеното на оръжейния майстор и опази реликвата! Считаме, че сабята е била притежавана от сторонник на идеята за свободна България. За да се спаси, измъкне и опази живота си и този на другари и близки и се предпази от противниците си – я е скрил. По някаква причина вероятни не е успял след време да я потърси. Заровен в пясъците, около Маришкия бряг ножът престоюва почти столетие. При оттеглянето на водите ѝ се разкрива скрития нож. инв №2538А

Кама нож с обща дължина 34 см. и ширина 3,3 см. Клина е двустранно заострен и стесняващ се към острия връх. С улей по цялата му дължина стесняващ се на 1,5 см. до върха. При продължението на клина има два болта. Ръкохватката започва с Т образен ограничител с дължина 3,5 см., служещ и за предпазване на ръката. Тя е с обща дължина 11 см. върху и са дървените чирени. Те са захванати с многолистния метал на клина с два болта. Месинговата кания изработена по клина е с размери 24,5 на 3,5 см. инв № 2892.

Кама – нож, вероятно пригоден от щик на пушка „Щаер“, майсторска изработка. Рядко се използва при изработка на кама от такъв материал и предназначение. Според нас така изпълнен и пригоден за целта от неподходящ се на обработка труден материал от наложилата се необходимост е принудила майстора да пригажда каквото и да е „с което разполага“, за да се постарее да направи желаното, искано и така нужно оръжие. Ножа е с дължина 26 см. и широк 3 см. и двойно заострени страни сключващи изострения връх. Клина е 13 см. и от двете му страни в средата е с улей. Ръкохватката

захванала многолистното желязо от клина е широка 3 см. Към ножа има кания от месинг с дължина 14,5 см на 3,8 см. и прикачена кожа и копче за прикрепване. Острието на камата е пригодно за „замах отгоре и за постигане на ефект в дълбочина“ инв №3000.

Месингова сабя с кания от желязо, с дължина 87 см. предназначена за сеч. Клина е с дължина 75 см. и ширина 4 см.; в средана е на 4,5 см. При заострения връх е 2,5 см. до 2 см. Сабята е изпъкнала и доста извита във вътрешността си под формата на дъга без жлеб по нея. Клина е едностранно заточен от вън в режещата си част и с подострен връх. Ръкохватката е 13 см. започваща от кръстовиден предпазител (ефес) и дръжка от (кост) вдърво. По дължина формата на предпазителя е с тънко квадратно сечение и върху му има допълнителна пластина с ролята на елман (за защита). Завършва с къса ръкохватка извита по посока на ръката и отвор за захващане на чирените конусовидно. Образецът е изготвен изцяло с практическо приложение и е без излишна украса. Инв № 2894.

Шпага – за участие на тракийските отряди в паради и зари. Тя е дълго хладно оръжие, предназначено да нанася поражения предимно чрез пробождане. Общата дължина на шпагата в ТДВРС е 76 см. и широка 0,8 см. и 0,5 при върха. Клина е прав, изработен от стомана с триъгълно сечение – равнобедрен триъгълник с по един широк улей от всяка страна и заоблен връх. На широката страна на клина е гравирано приспособено клеймо на производителя „GHR“, а от дясно е гравирани монограм със саморъчен подпис на майстора Й. Ефесът се състои от ръкохватка и гард. Ръкохватката е плоска с дължина 12 см. леко заоблена по краищата, облечена със златиста лакирана кожа и улей от към тила, обхваната с малка втулка завършваща с релефен сферичен задтильк. На горния и долен край на ръкохватката са надяпани малки втулки украсени с растителни орнаменти. В горния край ефесът завършва със задтильк, захванат с винт към опашката на клина. Гардът е единичен, релефен, захванат в горния си край от задтилька, а в долния преминава в кръстовина и обхваща симетрично клина. От двете страни на клина има овални предпазители неподвижно закрепени, с инкрустации върху им – двустранен лавров венец с петолистен флорален мотив в средата. Ножната е изработена от мека листовата стомана с две гривни и халки, с дължина 81 см. и ширина 3 см. В долния си край завършва със закръглен накрайник (гребен) инв № 1337.

Описаните хладни оръжия са тракийска изработка от добри местни оръжейни майстори, свидетелстват за упоритостта и възможностите им да пригаждат и изработват всякакво вид оръжие в помощ на селяните си българи, за защита и самоотбрана, за участието им във всякакви революционни борби и стълкновения. С изработката им те са изразили и своята съпричастност и подкрепа в защита на вяра и народност. Във всяко селище или съседно на него е имало своя си коларо-железарска работилница. В нея изявеният специалист по ремонт, поправка или направа на почти всякакво нелегално или действащо и разрешено хладно дори и огнестрелно оръжие майстор е изработвал нужното, поисканото, възложено или пък понякога, но рядко и за пазара.¹⁹ Работилите в тези работилници майстори са съществували според законите в империята, произвеждали и нелегално, по свое усмотрение различен вид оръжия заедно с оторизираните тюфекчии из областите на Балканите²⁰.

Приликата на посочената месингова сабя с кания – инв № 2894, е с обичайните и досега известни от Балканите и тези конкретно по българските земи – изработката и характерната ѝ дължина съвпада с определения периода на производството им от края на XVII в. и през 2 половина на XVIII век²¹.

Огнестрелното оръжие което използват тракийските четници и войводите им, защитници на останалите в рамките на Турция сънародници след постулатите на Берлинския конгрес и последвалите го международни договори от 1913 до 1924, 1925 години е разнородно по вид, качество и производство. Според бежанците и техните потомци през годините най-използваната и разпространена пушка е от типа „Крнка“ от 1869 г. придобила главно от руската армия и от създадената отпосле българската - земска войска. Заменена е с „Бердана 1 и 2“, „Шаспо“, „Гра“, „Мартини“ и „Манлихер“. От всичките системи тракийци са използвали разнородни пушки. Думите на гръцкия консул в Дедеагач през 1903 г. са свидетелство и сочат търсенето и набавянето на пушки от българите и то четниците. Боравенето с такива от системата „Щаер Майнихер“ в районите е преобладаващото огнестрелно оръжие. Документите свидетелстват, че ВМОРО изпраща 1100 пушки и 240 сандъка с патрони през 1903 г. (Филчев, с.24), а в по късния период сред мъжкото тракийско население стрелковото оръжие отчасти е липсвало или не се е доставяло навреме от България или „на път“ независимо от предплатени заявки за доставка.

Фотография на войводата Руси Славов с цялото му бойно снаряжение, предал я лично на Л.Милетич говори за използвано огнестрелно оръжие и то на един от всеизвестните действащи воеводи какъвто е Славов²² и е в потвърждение на изнесените факти. Въоръжението с което е бил Руси Славов е безвъзвратно загубено. В спомените си племенника и близките му разказват: „През 30-те години на XX век, след смъртта на войводата, част от това оръжие и боеприпаси“, които са съхранени и подредени в специална стая в дома му, е „обсебено от тогавашен местен старши полицай“. При провела се акцията домашните „не са се сетили да поискат разписка“ за изземането. инв №3002.

В по късния си организационен живот ТДВРС е започнало събиране на експонати, вещи и документи. Преднопълнещото огнестрелно оръжие във фонда е пистолет, револвери, карабина и спортно пневматично оръжие - три пушки.

Еднозарядния пистолет е с капсулно възпламеняване. Той е вероятно занаятчийско производство. Изработен е от специален майстор използвал за модел друг образец вероятно за да изпълни специалната поръчка и задоволи възникналата нужда или необходимостта от използването му. Пистолета е много мощен, покрит с орнаменти с размери: дължина 28 см., височина 11 см., ширина 3,2 см. Ръкохватката е извита- пистолетен тип. Цевта е безшевна с дължина 15,2 см. и дебелина на стените 0,2 см.; външен диаметър 1,8; механизмът е 18 см. с ударно чукче 4,8 на 2,5 см. Цевта и механизмите са захванати към дървената част с болтове, а ложата – със скоба широка 2 см., плътно повтаряща конфигурацията на ложата и захванатата за нея цев. Върху цевната кутия и опашката влизаща в дървената част, върху десен капак затварящ пусковия механизъм са положени растителни орнаменти, приличащи на рибки. Те са част от доста използван мотив за периода на производството му. Пистолета е пригоден за оловна сачма с диаметър 1,4 мм. или сачммен заряд. Инв № 2259.

Револверът модел „Гасер“ образец 1870- 74г. е с калибър 11,43 мм., патронен с барабан от 5 гнезда, белгийско производство. Има фабрични обозначения върху дясната страна при цевта - хоризонтално коноровано R, към барабана AR с петолъчна звезда, върху лявата страна под барабана, вътре, към края на флоралния мотив на 5 см. пред болта, захващащ спусковия лост е изписана вертикално JK с корона отгоре. Дължината на цевта е 13 см. Общите размери са: дължина 26 см. на 15,5 см. височина, на 4,5 см. широчина. Мушката е триъгълна, полукръгла и заоблена отпред, отзад плоска с дължина 1 см. и височина 1 см. излята с цевта на 1,5 см. от дулния слез. На 2 см. върхът фабрично е конфигуриран като връзана малка триъгълна пирамида. Барабанът е захванат с ос, прикачена специфично с болтове и механизми. Костените капаци на ръкохватката (чирените) са с характерна форма, захванати с един болт - с размери – дължина 8,5 см. ширина 2 см. горе, 3,4 см. долу; дебелината е 0,7 см. Спусковата скоба е захваната с два болта, а ударния чук, спусъка и бойната пружина – с външен механизъм и външни болтове през металната част. Металните части изцяло са покрити с вбити флорални мотиви – листа, лилии, клонки. Револвера е използван през времето на Руско турската война 1877/78 г. и като въоръжение е бил в армията на Черна гора. Известен е с прозвището „черногорски“ или „Монтенегро“. Това е оръжието, което някога е използвано и от Васил Левски и от Вътрешната революционна организация при полагане на клетвата. Инв. № 2557.

Вторият револвер е модел „Белгийски булдог“, калибър 9 мм.; патронен с барабан с 6 гнезда. Има фабрични обозначения върху дясната страна в началото на цевта – вертикално короновано R, под него C, отгоре с петолъчна звезда. Върху дясната страна под барабана на 1,5 см. от края, на 1 см. пред болта захващащ спусъка е изписано вертикално U, пред което, вдясно ръчно са набити отметки: хоризонтално 5 полуизтрито и 7 вертикално. Общото му тегло е 470 гр. Размерите му са: с дължина 15,5 см. и 10 см. височина, а 3,5 е ширината му. Мушката е полукръгла с дължина 1 см., височина 0,5 см., излята с цевта на 0,5 от дулния срез. Костените капаци на ръкохватката са с характерна форма и захванати с един болт, с размери дължина 6 см. ширина 2,3 см. горе и 3 см. долу; дебелината долу е 0,8 см. Спусковата скоба е захваната с два болта, а ударния чук, спусъка и бойната пружина – с три външни болта през металната част. Барабанът е захванат върху ос, прикрепена специфично с болт. Металните части цялостно са покрити с вбити флорални мотиви – листа, лилии, клонки. Инв. № 2558.

И двата револвера са с еднотипни чирени мръсно бели до жълтеникав оттенък, а по целите револвери – кутия, дръжка, барабан има набити орнаменти от производителя.

Посочените два револвера са собственост на Михаил Иванов Герджиков, Пловдивски главен войвода и организатор на Преображенското въстание 1903 г., заедно с камата му вероятно са били клетвените атрибути пред които преображенци, на 8 август 1903 г. са положили клетвата си за вярност и себеобременост в името на Родината. Герджиков е известен сторонник на тракийската кауза, спасил не малко български бежанци и им помогнал да преминат на спасителната за тях територия. Участник в Балканските и Първата световна войни. Притиснат от действията на Ньойския договор и от закона за разбойничеството приложен и към него избягва в

Турция , където работи като журналист. Опазвайки се от репресии и за да опази и дъщеря си Магда и предава втория си малък револвер. Дълги години тя го съхранява. Предава и двата револвера на дъщеря си Навежда, а тя на своята дъщеря Мария Илиева. Личните му оръжия постъпват в дружеството дарени от внучката му Надежда Недкова и правнучката Мария Илиева.

Карабината е „STEYR MANLHER“ модел 1895. Навлиза на въоръжение в българската армия от 1902 г. Същия модел карабини и пушки са използвани и от четите на Тракийската организация през 1903 и в по-късните години.

Карабината е била на куриера на Тракийската организация Христо Митрев Пашамов – Палата, роден 1870 г. в с. Лъджакьой, Дедеагачко. С тази карабина е сред другарите си на фотография. Карабината е с обща дължина 108 см., ширина 13 см. и приклад 24 см. и калибър 8 мм. Дължината на цевта е 63 см. има пълнител и затвор. На дървената полуложа и приклада са монтирани две скоби за окачване на ремък за носене. Има фабричен № 7436 X. Инв № 1329.

Във фонда се съхранява и спортно пневматично оръжие. Трите пушки от последните за времето си модели на производство са предопределени за спортно оръжие. С тези пушки се е състезавала ген.майор Нонка Матова. Пушка „Feinverkbau“ модел 300S, калибър 4,5 мм. с фабричен № 162921 и другата с № x340766. Двете пушки са с общи дължини 105 и 108 см., цевите съответно 89 и 80 см., инв№ 3007 и 300829. Пушка „Anschutz“ („Аншутц“) модел 2002, с калибър 4,5 мм. фабричен № 002201. Свидетел и участник в последните достижения на змс Нонка Матова. Това е пушката „I HANKS - \$ APPRECIATLON“ с която стреля на Олимпийските игри в Сидни, Австралия през 2000. С представянето си тя затвърждава постиженията и името си на човек имащ 11 световни рекорда по стрелба. Елегантната пушката е „компресионна, подаваща сгъстен въздух, който същевременно регулира дозата и определя скоростта“ на изстрела и попадането му в целта. Пушката е специално направена във фабрика, с ръчно протегляни нарезки на цевта за по голяма точност. Припасвана е по индивидуалните телесни размери при използването ѝ по предназначение за устойчивост, стабилност и точност при стрелба. И с трите пушки при представянето си ген. Матова постига и защитава световния си резултат и затвърждава световните си постижения. Печели над 600 медала от представянията си. 76 от тях са от европейски първенства и, 16 от световни първенства. Присъден ѝ е приз „за най-точен стрелец на Балканския полуостров“ и за „най-точен стрелец в света за 1985 г.“. Завоювала и затвърдила 28 пъти титли със значимите отличия - европейски шампион по стрелба и вицеолимпийски шампион за 1992 г. С участията си е подобрила 11 световни рекорда.²³

Изброените хладни и огнестрелни оръжия във фонда на дружеството имат и своите принадлежности. Барутниците - съдовете за съхранение на барут за преднопълнещи огнестрелни оръжия са се носели закачени върху тялото на стрелеца. Имаме два големи правени от райони на Тракия и четири по-малки по обем от Странджа. Този род барутници се датират в периода от XVII и XVIII век (при бъдещите експертизи датировката ще е точна). Изработени са от кост на различни по големина животински рога без използване на други материали. Четирите по-малки са пригодени за съхранение на барут, чрез отрязване на краищата на рога и затваряне с

медни пластинки, в долните широки краища са с кръгъл накрайник и тръбичка и дървена тапа в тесния горен край на рога.

Първият, под № 1338 е дълъг 38 см., с кръг при основата 7 см и отвор при устието 1,5 см. и вътрешен диаметър 1,2 см. На 6,5 см. в тънката си част е украсен с 1 см. набита дървена гривна, задържаща окачването, с връзани по нея начупени линии оформящи триъгълници, в краищата и отдолу са с наклонени фаски издялани от връх на длето, във вид на непрекъсната верига. На 1,5 см. от тях и на 14 см. от долния край на рога са вдълбани с нож буквите „СС“ и „1913“, които доказват носенето и използването на барутника в смутните години. Вероятно е дарен на тракийски командир или четник спасил живота на притежателя и семейството му в знак на благодарност и за спомен. Според описанията на Л.Милетич в „Геноцидът над българите в Тракия“ от 1913 г е отразен подвига на войводите Димитър Маджаров и Риси Славов спасили десетки хиляди тракийски живота.

Барутник, инв. № 1339 от кост с дължина 29 см. диаметър при основата 8 см., външен диаметър при устието 2 см. и вътрешен диаметър 1 см. На 5 см при устието започва трикръгова гривна с обща ширина 1,5 см служеща за задържане на окачването. От горния ѝ край в посока на устието е издялана змийска глава с отворена и зейнала широко уста, захапала цевката, от която се излива сипещия се барут. Липсващата тапа вероятно е прилепвала плътно придържайки се с (кожена)връв. Символиката при връзванията на трите окръжности е отразила и излизашата отрова от устата на змията – барута, както продължаващата смъртоносна струя, изхвърлена напред при огнестрелното оръжие с получената искра при възпламеняването му. Използвайки символиката перфектният майстор е успял да предаде върху работения костен материал вижданията и желанията си. Външният диаметър на предната част на барутника е пригоден да пасва към цевта на преднопълнещото оръжие за изсипване на барута²⁴.

Барутник материал кост с дължина 28 см., диаметър при основата 8 см., ексцентричен; външния диаметър при устието завършва с медна муфа и с набита медна тръбичка с дължина 4 см. и диаметър 9 мм. външен и 7 мм. вътрешен. С дървена тапа затварачка. Върху му е изписан надпис „СВОБОДА ИЛИ СМЪРТ“ с дължина 8 см. Долния край завършва с 4 см. фигурален метален пояс от дебела медна ламарина с хоризонтални и вертикални линии в средата с флорален мотив. Дъното завършва с медна изпъкнала тапа. В най-широката и час е изобразен изправен и разярен 3 см. лъв. С добрата си фигурална изработка на лъва майстора е моделирал и своята национална принадлежност и стремления. Инв № 2005.

Барутник кост, дължина 22 см., диаметър при основата 4,5 см., ексцентричен. Външния диаметър при устието завършва с медна муфа, с набита медна тръбичка дълга 3,5 см. и диаметър 9 мм. външен и 7 мм. вътрешен с дървена тапа затварачка. Върху му е изписан надпис „СВОБОДА ИЛИ СМЪРТ“ с дължина 8 см. Долния край завършва с медна капа; на дъното на която, в изпъкналата най-широка част е изобразен пандатив с място за изображение, което липсва. Инв № 2006.

Барутник кост, дължина 19 см., диаметър при основата 5 см. на 4 см., ексцентричен; външния диаметър при устието завършва с медна муфа, набита медна тръбичка с дължина 4 см. и диаметър 9 мм. външен и 7 мм. вътрешен и дървена тапа за

затваряне. Върху им е надписа „Тоз който падне в бой за свобода , той НЕ УМИРА“ (курсив на майстора), с дължина 7,5 см. Долния му край завършва с конусовидна медна капа инв № 2007.

Барутник материал кост с дължина 21 см., диаметър при основата 5 см. на 4,7 см. ексцентричен. Външния му диаметър при устието завършва без медна муфа, набита е медна тръбичка с дължина 2,7 см. и диаметър 9 мм. външен и 7 мм. вътрешен с дървена тапа затварачка. По него няма надпис. В долния си край завършва с конусовидна медна тапа и без изображения. Инв.№ 2007.

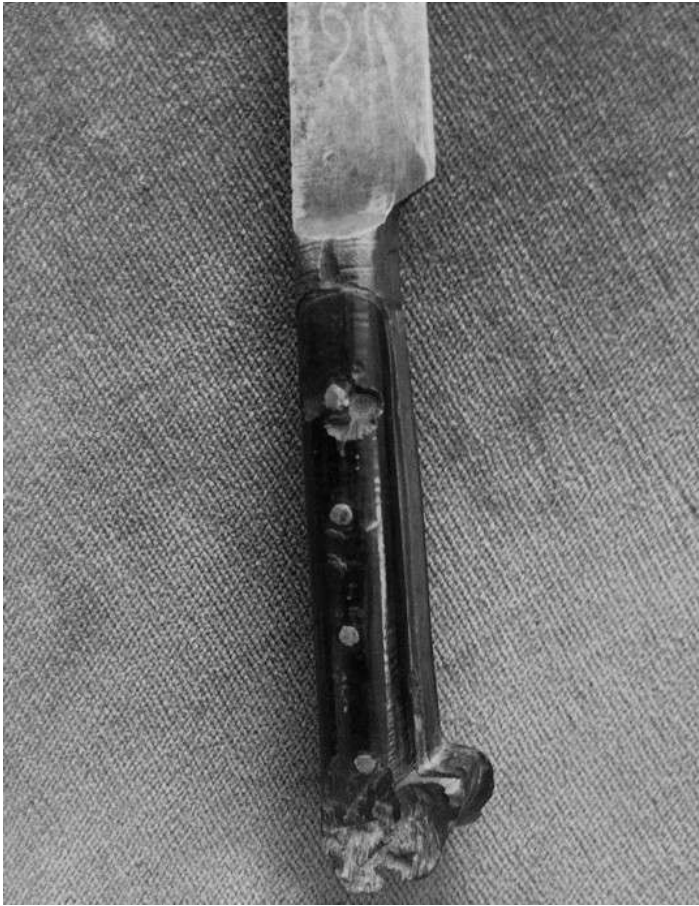
Самите преднопълнещи огнестрелни оръжия използвали барута от запазените във фонда на ТДРС барутници за съжаление не са опазени и съхранени, но достигнали до нас те свидетелстват за наличието им в районите на Тракия, Странджа и Родопа с характерната им народностна принадлежност. Открити са в сградата при провеждане на ремонтни дейности и не се знае притежателя или дарителя им.

Завършека на описаните бойни атрибути е знамето от чета на тракийци под № 2014. Върху зелен памучен плат, обримчен със златни реси е нарисуван изправен и разярен лъв в движение и над него с дългообразен текст са изписани думите „На оръжие мили братя“. За съжаление нищо повече не се знае за него.

Заедно със споменатите експонати не малко са опазените, съхранени и предадени някога и сега патрони, паласки, конски сбруи. Различни бойни военни снаряжения, часовници, фенер, колани, по късни кортици, облекла, пособия, карти от и на военни сражения и охранявани местности, документи, решения, разпореждания. Много книги. Постъпили и използвани домашни уреди и инвентар и от четите и въстаниците и от обикновените жители на Беломорската равнина. Много фотографии разказват и свидетелстват за живота, за военните сблъсъци и събитията около тях. За участието и съдбите им говорят и многото присъдени отличия - ордени, медали, грамоти. Показаното днес военно седло е бивша собственост и използвано от Крум Лекарски в 30-те години на XX век. За известен период той е бил извергнат и е трябвало да пребивава в Ивайловград. От там, чрез тракийци пристига това негово седло и то в доста добър вид, запазено и съхранено в специалния си преносим сандък инв№ 3003.

Богатата и разнородна експозиция отразяваща живота, същността на тракийци с колоритността си, с богата и разностранна същност, с материалните им постижения и културен облик - поражда чувства на гордост у всеки посетител. В продължение на десетки години фонда се обогатява по различни пътища и поводи, главно чрез дарения от членовете на дружеството и техните потомци, които са се опитвали и старали да опазят, съхранят и предадат на поколенията своята родова памет за да я има и сега музейната им експозиция.

БЕЛЕЖКИ:

- ¹ Кисов, С., Българското опълчение в освободителната Руско турска война 1877-1878, С,1907.В:История на България,т VI, БАН, С,1987,с.47; Райчевски, С., Източна Тракия, 1982, с.122; Шивачев,С., Тракийската организация в Пловдив, Пловдив,1997,с.6.
- ² Трифонов, С.,Административна уредба, политически и стопански живот 1912-195, С.1992,с.15. В: ЦДИА ф 313 оп.1,а.е.2017 л.13-15; ф.33 оп.1,а.е.2485 л.24;В:ЦВА ф 28 оп.1,а.е.91 л.1; ф42 оп.1,а.е.376 л; В:НБКМ-БИА ф 641 а.е.32,л 57, 60,153,224.
- ³ ЦДИА ф 336 оп 1, а.е.450 л24-29; В: ЦВА ф 20 оп 1 а.е.91 л 1; В: ДА-Пловдив ф 52к, оп 1 а.е.152.
- ⁴ ДБИ, т.Ш,С. 1940,д 78 с.35-36; т. Ш, д.85 с.40 и съхранените в Истамбулската библиотека обработени от Н.Михайлов.
- ⁵ Стойков,Р. Административно устройство на Одринския вилает в края на XIX и началото на XX в: В:ИИИ, т.25, С. 1981,с.148.
- ⁶ Странджа,Варна, I,35, 8 март 1897,с.3.; II,36,15 март 1897.
- ⁷ Странджа, Варна, I, 34, 1 март 1897 л 1.; Странджа, I, 22 юли 1897; II, 41, 29 август 1898.
- ⁸ Павловска, Ц., Проблемата на въоръжаването на въстаническите сили в Българското национално движение 1869-1876, С.1978, с.12,17.В: Рафик, А., България под турско управление,С.1938, с.66,80-83. В: Ихчиев, Д., Турски държавни документи за кърджалиите, С.1907, с.24,31.
- ⁹ Павловска,Ц., цит съч, с.2,4-16. В: Трифонов, С., цит.съч. с.17. В: Додов, Х., Те загинаха за свободата, С.1969. В: Славков, И., Сачанлий, С.1989,с.83.
- ¹⁰ инв № 3008.
- ¹¹ Павловска, Ц., Производството на огнестрелно оръжие и барут в българските земи през Възраждането, ВИС, т.1, С, 1973, с.205. В: Цветкова, Б., Принос към изучаване на турския феодализъм в българските земи XV – XVI в, ч.1, С.1954, с.96, 228-230. В: Явашев, С.,Действията на местното население по поречието на р.Арда и Източна Тракия за самоотбраната му през лето 1913 – ИТНИ, С, 2018, с.
- ¹² Влахов, Т., Българо турски отношения 1913-1915, В: ИПр.,XI, кн.1, с.12. В: Анкетаа на Балканите. Доклад на Карнегиевата комисия по войната 1912- 1913, С.1917.В: Филчев, И., Комитетът за освобождение на Тракия. Военната организация на тракийци 1924-1934, С.2002, с.59.
- ¹³ Пловдив, V, 1127, 6 октомври 1900, Пловдив.
- ¹⁴ Фол, А., Тракийско военно изкуство, С. 1968.
- ¹⁵ Трифонов, С., Българското национално освободително движение в Тракия 1919-1934, С.1988. В: Филчев, И., цит.съч. и В: ИТНИ, кн.3, С.2002, с.90-116.
- ¹⁶ у автора.
- ¹⁷ у автора; В: Браянов, Т., Фонд Тракийско дело 1929-1959. Златна книга на дарителите, С.2000.
- ¹⁸ Стоянов, П., Сказания, легенди, митове,Пловдив, 2015, с 183.В: Елдъров, С., Въоръжението на Македоно- одринската революционна организация в периода 1893-1898;В: ВИС, 5,С, 1982, с.19-33.
- ¹⁹ Кънев, И., Колекция средновековно въоръжение VII – XVII в.,С.2017, с.16-23. В:Семерджиева, С.,Символи и послания изписани върху оръжията от фонда на РИМ- Пловдив, с401-401.В:Проблеми и предизвикателства на археологските и културно-исторически проучвания,Пловдив, 2009, т.1.
- ²⁰ Предов, Т., Българските кортици, С.2003.В:Петров, П.,Дългото хладно оръжие на България след 1878г. , С.,2015. В: Жуковский, В., Петров, Р., Руководство боевое ножи. Оружие на рукопашного боя, Москва, 2004, с.45,79.В: Антични въоръжения. От камъка до барута, II, С. 2008.

-
- ²¹ Петрова, З., Въръжаване на въстаниците от Ахъчелебийско-Скечански район през Илинднско-Преображенското въстание от 1903 г. В: ИТНИ, т. IV, с. 97-101.
- ²² ИМ Нова Загора, Спомени на Иван Ж. Парлапанов за Русю войвода. В: Каратеодорова, Т., Руси Славов тракийския войвода, Пловдив, 1961. В: Славков, И., цит. съч. с. 78, 83, 11, 119, 24-5, 153. В: Попчев, З., Войводата Руси Славов, Шумен, 2003. В: Стоева, Х., Войводата Руси Славов, в: ИТНИ, С. 2007, кн. 7.
- ²³ Павловска. Ц., За надзор върху производството на оръжие и форми на съпротива през XVIII в. В: Сб. П. Хилендарски и неговата епоха. С, 1962, 120-130. В: Войните през Третото българско царство, с. 33, 43, 177. В: Петров, П., Дългото хладно оръжие на България след 1878 г., С. 2015. Явашев, С., Действията на местното население по поречието на р. Марица и в Източна Тракия за самоотбрана през лятото на 1913 г. В: Сб. Тракия, Хасково, 2002, т. II, с. 27-34.
- ²⁴ България на Олимп. Спортни герои на нацията, Фондация Български спорт, С, 2020, 313.